

УДК 821.161.2.09.

Л.С.Семенюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки

Зооморфні образи української барокової поезії (на матеріалі віршів Данила Братковського)

У статті аналізується система зооморфних образів поезії Данила Братковського, з'ясовується специфіка використання і символічне значення бестиарію в контексті барокових епіграм поета.

Ключові слова: зооморфний образ, бестиарій, епіграма, барокова поезія, символ.

В статье анализируется система зооморфных образов поэзии Даниила Братковского, определяется специфика использования и символическое значение бестиария в контексте барокковых эпитграмм поэта.

Ключевые слова: зооморфный образ, бестиарий, эпитграмма, барокковая поэзия, символ.

Semenyuk L. S. Zoomorphic Images of Ukrainian Baroque Literature. The article analyses zoomorphic images system of Daniil Bratkovsky's poetry. Specific character of usage and symbolic meaning of bestiary in the context of poet's baroque epigrams

Key words: zoomorphic image, bestiary, epigram, baroque poetry, symbol.

Утвердження стилю бароко в українській літературі XVII – XVIII ст. найочевидніше простежується в змісті образу як головної одиниці творчості. На зміну ренесансної ясності і простоти вислову приходять алегорично-символічний спосіб художнього мислення та відповідна образність, традиції якої сягають усної словесності та середньовічної літературної творчості. У системі української барокової поезії вирізняються вірші з церковно-слов'янською, антично-ренесансною («латинською»), народною образністю [1, 40–41]. Великий пласт цієї поезії насичений зооморфною образністю, яка відкривала митцям широкі можливості доступу до різних культурних кодів.

Проблема зооморфних образів давньої української літератури на сьогодні найповніше висвітлена в монографії О. Сліпушко «Давньоукраїнський бестиарій» (К., 2001) [4]. Предметом дослідження у цій праці стали головним чином твори середньовічної літератури (так звані «Бестиарії»), а також барокова геральдична поезія та творчий доробок Г. Сковороди. **Мета цієї статті** – простежити

специфіку використання зооморфної образності в творчості одного з найяскравіших барокових поетів – Данила Братковського.

Вивчення системи зооморфних образів поезії Братковського, започатковане студіями В. Шевчука [2, 5–32], дасть можливість не лише зрозуміти основну глибинну сутність художніх творів поета і барокової поезії загалом, а й розкрити деякі риси українського менталітету в непростий період життя нації, яким була друга половина XVII ст.

Данило Братковський творив літературу так званого «середнього» та «високого» бароко. Переважна більшість віршів його поетичної книги «Світ, по частинах розглянутий» – це типові епіграми, в яких важлива роль належить не основному, а вторинному значенню слів, виразів, а також повторам, співзвуччям та словесній грі. Як слушно стверджує Д. Чижевський, будова епіграми не базується цілком та виключно на формальних елементах. Вони лише підтримують її внутрішню будову, що зумовлена відношенням тих понять, які стоять в центрі ходу думок епіграми [5, 37]. Світські епіграми Д. Братковського цілком звернуті до людини. У їх структурі, як правило, можна виділити дві частини: одна з них (найчастіше перша) – це висвітлення явищ суспільного, морально-етичного характеру; друга – переважно повчальна, має алегоричне забарвлення. Саме в цій частині епіграми, що нагадує мораль байки, найчастіше спостерігаємо звернення до зооморфної образності.

Д. Братковський як типовий бароковий поет досить часто вдається до бестіарних образів. За нашими підрахунками, із 525 віршів його поетичної збірки такі образи у вигляді символів, алегорій, персоніфікацій, уподібнень, порівнянь тощо зустрічаються у 120 зразках. Зооморфна символіка у віршах поета безмежно широка. Окрему її групу творять звірі, дикі і домашні, іншу – птахи, а далі – плазуни, комахи, ракоподібні земноводні. Образів фантастичних та феєричних тварин у віршах поета не виявлено.

За висловом В. Липинського, книга Д. Братковського – «остра сатира в жартівливій формі на сучасне суспільство» [2, 403]. Відтак поет висловлює моральні повчання, дає настанови, часто завуальовані, обережні, вдається, за словами В. Шевчука, до «складної натякової поетики» [2, 7]. Складовою такої поетики є зооморфні образи-символи. Через їх призму автор намагається краще роздивитися світ людей, сучасне йому суспільство, проаналізувати дії та вчинки представників різних соціальних груп людей, розкрити історичні, суспільні та моральні проблеми епохи.

Вказівку на алегоричність тексту містить вірш «Ліпше з левом у пустелі, аніж з лихою жінкою», в якому світ бачиться як «великий звіринець» [2, 227]. Із звірами і птахами порівнюються люди у вірші «Чим живуть пани»:

*Всі ми-бо люди, німують звірята,
Всякі звірята і птаство-пташата* [2, 213].

У вірші «Світ» («Що це, о Боже!..») образ звіра виступає символом минулості земного життя: («*Все пробігає, як звір у поземі*») [2, 101], а в епіграмі «До ловчого» зі звіром порівнюється вміст кишені. Відповідно, ловитва за звіром тут означає гонитву за прибутками:

*...шеляг в мене як звірина.
...Зараз я не ловчий, не ловлю в калиті* [2, 63].

Прикметною рисою книги Данила Братковського є широкий показ автором соціальних та моральних контрастів у суспільстві, протилежності світу шляхетського й панського з убогим. Ця особливість яскраво виявляється і на рівні зооморфних образів. Для характеристики негативних суспільних та моральних явищ і типів використовуються негативно марковані образи хижаків – звірів і птахів (*вовк, рись, дикий кабан, шуліка, яструб, трутень*), а для характеристики суспільних низів – ті зооморфні образи, за якими традиційно закріпилися позитивні людські риси (*вівця, заєць, курчата, голуб, сокіл, перілка* тощо). У вірші «Хтось до автора» Д. Братковський вдається до відомого народного

прислів'я «Знайся кінь з конем, а віл з волом», що свідчить про народне розуміння законів суспільної диференціації:

Забув – прислів'я живе здавна з нами:

Як кінь між коней, а віл між волами [2, 173].

У ряді епіграм контрастні за своєю природою зооморфні образи фігурують поряд: один із них є носієм позитивного начала, а інший – негативного. Наприклад, *вовк – овечки, кіт – миша, зайці – лис, бджола – трутень, кури – шуліка (яструб), дикий кабан - пташки* тощо.

Світ у поета нагадує полювання, де одна частина суспільства уподібнюється до *вовків*, а інша – до *овець* чи *зайців*. Особливо часто вживаною бінарною парою образів є *вовк – вівці (барани)*; її зустрічаємо в 11 віршах збірки. На думку О.Сліпушко, ці бестіарні образи тісно пов'язані з християнською біблійною традицією та її символікою, згідно з якою вівця є символом жертви, а вовк – уособленням насилля [3, 129–130]. У такому значенні зустрічаємо ці образи і в віршах Д. Братковського. Під вівцями він має на увазі людей різних соціальних станів (жовнірів, орачів, простих селян), але в усіх випадках – осіб невинних, смиренних, що потерпають від сваволі сильних та владних:

...Кожен невинну вовк овечку душить [2, 145] – про бідних жовнірів;

Спить в ніч овечка, як досить поживи.

О хтивість ваша! Не спить вовчик хтивий [2, 147] – про бідного орача й неситого пана;

Вовк з баранами мир буде чинити,

Аж доки їхнім м'ясивом він ситий... [2, 263] – про ненаситного турка і завойовані ними народи;

Як важко бути вівці між вовками,

Так і цнотливим поміж лайдаками [2, 291] – про порядних і ледачих.

Відтак поет дає пораду бідним не водитися із багатими, тим більше не втягуватися з ними у марні, безрезультатні диспути («Диспут з паном убогого»):

*Баране, раджу з вовком не тягатись,
Хвоста одірве, то будеш скрадатись!* [2, 49].

Поет попереджає, що в сучасному суспільстві не лише бідний повинен остерігатися багатого, але й навпаки, адже терпіння бідних овечок теж має свою межу:

*Вовку, з овечок шкури ти знімаєш,
Яму на тебе не один копає* [2, 359].

Найуживанішим зооморфним образом у віршах Д. Братковського є *вовк*. Традиційно він має негативне забарвлення; з ним пов'язані такі риси людського характеру, як жадібність, злість, жорстокість, підступність. При цьому поет нерідко пристосовує до змісту віршів перефразовані народні приповідки, в яких фігурує цей образ: «*Вовку безпечніш в своїм домі-лісі*» [2, 79], «*В одному лісі вовк з вовком рідниться*» [2, 97], «*Заради м'яса вовк у яму пада*» [2, 157], «*Вовк вовка хвалить...*» [2, 169], «*А вовка тягне натура до лісу*» [2, 207], «*Й вовків, буває, в лісі марно носить*» [2, 223]. Із образом вовка у вірші «Пересторога» асоціюється біда («*Біда – вовк дикий...*») [2, 97], а в вірші «Як читає смерть» – небезпека і смерть: «*Пильнуєш вовка, а вовк тебе лизька*» [2, 167]. Поведінка вовка надається до змалювання пияка («*Як пияки п'ють*») [2, 89], зажерливого старости («*Староство черемиське*») [2, 109], хтивих людей («*Про вовка*») [2, 127], крутіїв («*Фіглі*») [2, 221], драпіжних жовнірів («*Жовнірська челядь*») [2, 337].

Близьким до образу вовка у віршах Д. Братковського є образ *лиса*. «*Лис – франт, і вовк – франт, з натури виходять*», – сказано у вірші «Про найчільніших ошуканців» [2, 211]. Тут в образі лиса автор має на увазі жида, якого всі вважають справжнім ошуканцем, забуваючи, що й серед своїх є чимало таких же ласих на поживу. Продовжує цю тему вірш «Дурний мудрий», де йдеться про мудрого з міхом, який є облудником та драчем (лисом) і носить ім'я Франтішек, отже, є поляком, а дурень бачиться без міха (втілення убогства) і має ім'я Кіндрат, отже є

українцем. Відтак, на думку світу: «*Той пан – політик (лис), а простий – псу брат*» [2, 93]. Висновок samozрозумілий.

Як і в творах усної народної словесності, лис у епіграмах Братковського наділяється такими рисами як хитрість, підступність, лицемірство. Переважно він фігурує поряд із *зайцями*, що виступають жертвами його шахрайства. Тому «*Не буде в зайця із лисом бенкетів!*», – говорить вірш «Світовий звичай» [2, 317–319]. А інший твір застерігає читача:

Тож, зайцю, лисі обходь ліпше ями,

На лиса втрапиш, пошле тож до брами [2, 169].

Образ *зайця* зазвичай постає як уособлення людей простих, тихих, невинних (вірші «Світ» («Гей, світе, світе...»), «Гості», «Пеняч») [2, 125, 189, 357]. Вони, як і вівці, стають жертвами не лише підступності і шахрайства лисів, а й жорстокості вовків.

Втіленням влади та сили виступає у віршах Д. Братковського образ *лева* (або *левиці*). Найбільш показовий вірш «Ліпше з левом у пустелі, аніж з лихою жінкою», в якому лев є втіленням не лише грізної сили (це видно з назви вірша), але й мудрості, гуманності, яких не вистачає злій жінці: «*Із левом легше, як злу жінку мати*» [2, 227]. Помітна також обізнаність поета із середньовічним «Фізіологом», який змальовує матір-левицю байдужою, недбалою в ставленні до своїх дітей [3, 128]. У вірші «Про вольність» цей бестіарний образ набуває негативного забарвлення.

Та ж не левиця у світ їх родила?

Кожному мусить Вітчизна бути мила [2, 57], –

говорить поет про тих поляків, що не шанують польської вольності.

Соціальне забарвлення у віршах Д. Братковського має образ *вола*. Переважно він виступає уособленням важкої примусової праці:

...А зараз каже нужда пасти воли (вірш «До нужди») [2, 361];

або жертви несправедливості, ошуканства:

...Вола бо тучать, забити як хочуть

(вірш «Хвала лихому правнику») [2, 167].

Образ *коня* у віршах Д. Братковського часто використовується для показу жіночої вдачі: добра жінка схожа на доброго коня, а зла, сварлива подібна до вдачі норавливого коня. Тон таких віршів загалом іронічно-гумористичний:

Як люба жінка, візьмеш, може, зваду.

Чини зі злою, як з злим конем, раджу.

Б'єш шапу злюю, почне взад тягнути,

Злу жінку можеш до шапи припнути («Лиха жінка») [2, 233].

Образ *осла* фігурує у вірші із саркастичною назвою «Хвала послу». Ця свійська тварина, що традиційно символізує впертість і наполегливість, тут негативно маркована. І хоча у творі використана заперечна конструкція «Посол – не осел», але все в цьому вірші – і епітет «бідний», і дієслово «двиги», яким сатирично передано непосильність праці посла, і згрубіле слово «*фіга*» (нічого) – свідчать про те, що образ осла має алегоричне значення і співвідноситься з образом посла:

Посол – не осел, все-бо, бідний, двига:

І золото й срібла, є ж по-правді – фіга [2, 139].

Про смислове наповнення образу *собаки* свідчить уже згадуваний вірш Д.Братковського «Дурний мудрий», головна думка якого полягає в тому, що мудрий – з міхом (себто з грошима), а дурень – без міха. Цю сентенцію автор підкріплює такою фразою: «*Той – пан політик, а простий – псу брат*» [2, 93]. У вірші «До турчина» поет вживає звертання-прикладку «*собако-турчине*» [2, 153], тим самим висловлюючи власне негативне ставлення до турків-завойовників. У вірші «Правда» Д. Братковський протиставляє ставлення суспільства до поведінки людей знатних і простих. Перших показано в образі породистого хорта, якому все пробачається, а других – в образі простого собаки («кудлика», «кудлая»), якого б'ють за будь-яку провину:

*Часто буває: як пси поласують,
Хорту пробачать, кудля ж кнутують* [2, 313].

Образ свині у віршах Д. Братковського часто прикладається до постаті пияка. Хміль, викликаний пиятикою, – це «бридка свиня» [2, 333], сам пияк – «свиняка» [2, 329]. При цьому автор навіть пиво зневажає, стверджуючи, що надмірне споживання цього невинного напою веде до морального виродження:

*Потужно жлуктять те пиво мазури,
Багато втрапить, як свині до дзюри* («Пиво у Варшаві») [2, 217].

Широке коло семантичних значень у віршах Д. Братковського має образ *кота*: подібно до фольклорного кота, він виступає втіленням миру, домашнього затишку («Мир») [2, 267]; надійним охоронцем від різного роду посіпак (зокрема, драпіжних мишей) (вірш «Як має бути на сеймику») [2, 81–82]. У вірші «Панство в дорозі» стосунки панства і челяді показано за допомогою двох пар зооморфних образів (*кота і мишей, вовка і овець*):

*...Немає панства, не шукають тиші [слуги]
Кота немає, то гуляють миші.
Та сум без пана – тижнів нема пару,
Без вовка вівці так бува в кошарі* [2, 125].

Із ловитвою кота за мишею поет порівнює гонитву молодого панства за чинами:

*Так франт отой спить, як кіт бува в тиші
Спить, спробуй лишень побігати, мише!* [2, 137].

В образі кота, що муркає над здобиччю, автор показує людей, незадоволених своїм природним становищем:

*Їсти є, пити, ото ж є й доука:
Мишу їсть котик, – над мишею мрука* [2, 201].

Особливо виразною є алегорія кота й миші у вірші «Зрада в зальотах», де показана морально-етична поведінка частини панства після одруження:

*Кіт як, бретельку, піймать хоче мишу,
Так притаїться, що наче й не дише,
Зловить – муркоче котисько, муркоче,
Так молодий пан по шлюбi сокоче.
Панно шляхетна, май певну надію:
Буде з тобою, як з мишею діють [2, 145–147].*

Світ птахів також привертав увагу поета. Відтак у багатьох віршах збірки фігурують образи пташиного світу, що виступають алегорією світу людського. Таким є алегоризоване закінчення вірша «Людина по світі», де людина уподібнюється до птаха, що потрапляє в сіті невблаганної смерті:

*Птах буя, мчитьсЯ, літає по світі,
Але раптово потрапить у сіті [2, 127].*

Порівнюючи птаха-неробу (пана) та людину, що «в полі жне і піт проливає», поет віддає свої симпатії останній: смерть-бо першої марна, а другої все-таки ні:

*Той неборака в копи жниво зносить,
Цей готовеньку в Бога їжу просить.
Біда тій птасі, хоч вона й буяє:
Як дурно їла, так вона й сконає («Про птаха неробу») [2, 203].*

Розмаїття пташиного світу асоціюється в поета з соціальною неоднорідністю суспільства, в якому є «орли» і просто «птахи» (вірш «Чим живуть пани» [2, 213]). Часто образи птахів у Братковського слугують для вислову глибоких філософських ідей та думок: про минущість людського віку, в якому роки летять, «як птах» (вірші «Наш вік», «Світ як зника, глянь з прогностика» [2, 239, 253]); про цінність людського життя на волі (вірші «Світ», «Приклад покути» [2, 275, 217]).

Світ пташиних образів у віршах поета надзвичайно різноманітний: це свійські птахи (*кури, індик, гуска*) та образи дикої природи (*шуліка, яструб, голуб,*

сокіл, сова, горобці, солов'ї, ворон, перепілка, пава, дика качка). Поряд з образами свійських птахів – *курей (курчат)* – у віршах Братковського фігурують зооморфні образи птахів-хижаків – *шуліка, яструб, сокіл, ворон*. Перші є уособленням речей духовних, другі – світських (як у вірші «Не змішуй духовних речей і світських» [2, 351–353]); невинних жертв і смерті (як у вірші «Чортяка по смерті» [2, 301]). Про гонитву за титулами і привілеями йдеться у вірші «Привілей», у якому придворних осіб зображено в образах хортів, шуліки і яструба [2, 77].

Соціальні і станові протиріччя тогочасного суспільства поет зумів розкрити за допомогою контрастних образів *соловейків* і *вовків* (вірш «Дивна річ» [2, 107]), *сокола* і *сови* (вірш «До убогого та пишного» [2, 257]), *горобців* і *солов'їв* (вірш «Рівність родів» [2, 117]). До надутого *індика* уподібнюється пан, що зловживає вином («Про надутого з вина» [2, 321]). Образ чудової *голубки* зустрічаємо у вірші «Пристойна дружина» [2, 345].

Особливо цікавий своїм підтекстом вірш «Людина-пава», в якому людина порівнюється з *павою*, здатною будь-кого зачарувати своїм пишним різнобарвним хвостом, хоча при цьому залишається звичайною пташкою. Поет прагне в такий спосіб показати складність та неоднорідність людської природи, в якій нерозривно поєдналися краса і потворність, світське і духовне:

*Гей, чоловіче, тебе я по-праві
Зміг дорівняти хіба лише паві.
Крила розпустиш і дмешся в цій хвилі,
Гордо на хвіст свій позиркуєш, мило,
Але як глянеш на ноги собі ти,
То серце стане відразу боліти* [2, 149].

Менш уживаними в поезії Братковського є образи земноводних, риб, плазунів, комах. У вірші «Охота скупого» *вуж* має негативне забарвлення, є символом злих сил, уособленням ворогів. Відтак «*В скупого гості вужу в хаті рівні*» [2, 79]. Семантику *жаби* розкрито у вірші «Автор радить». Тут поет

розвиває думку про те, що польський сейм – це уряд для своїх, а гості (себто православні) теж можуть висунути когось в депутати, однак

*Якщо ти з Волині, надія мала та,
Дасть жаба лапу, коня як кувати [2, 179].*

Образ *рака*, як правило, фігурує в контексті паремій, які вдало введені поетом у тексти окремих віршів. Так, в епіграмі «Однаково» автор приводить читача до висновку, що не форма визначає зміст, а навпаки. Адже людині однаково, з чого пити – з кришталю чи з простого скла, відтак

*Один там трунок і смаком однакий,
В селі чи місті, а раки є раки [2, 171].*

Глибокою спостережливістю відзначається вірш «До підсудка», де відверто сказано, що в Речі Посполитій судді і їх піддані ловляться на хабарі, «*як на рибу вудка*» [2, 63]. Складних реалій української дійсності стосується епіграма «Про приватне на сеймі», в якій ідеться про те, що польські розлади – тільки біль порівняно з «*тяжкою неволею*», бо помститись за кривду може тільки вільний, а будучи в неволі «*помститись не можна*». Відтак, звучить афористичний висновок: «*Плавать не буде з води взята риба*» [2, 283].

Традиційним у Братковського є алегоричне потрактування образів *бджоли* і *трутня*: перша є символом чесної праці, другий – споживацького існування за рахунок інших. У вірші «Від бджіл трутні летять смутні» поет показує два типи трутнів: перших – споживачів бджолиного меду – бджоли проганяють своїми жалами; других – блазнів, які спокушаються хмільним медовим напоєм, – б'ють кийками. Цікавий та дещо несподіваний висновок цього вірша:

*Хай бджола вип'є, та ж робить для того,
П'є хто надарма, за так б'ють такого [2, 347].*

Образ *мухи* в епіграмах Братковського має кілька смислових значення. Найчастіше до цієї комахи уподібнюється людина, схильна до п'янства (вірші «До простої [горілки]» [2, 329], «Про мухи» [2, 355], «Людина-муха» [2, 137]).

Особливо цікавий останній вірш, побудований за принципом художнього паралелізму. Поведінка п'яної людини тут уподібнюється до поведінки мухи:

*Як муха на щось сухе натрапляє,
Злетіти змогла б, не легко згибає.
До чарки коли ж крильчата засуне,
Потоне відтак, загине літуня.
Людина отак, сухі мавши справи,
Здорова, якщо з пияком не ставить,
Та в трунку коли до решти заллється,
Як з мухою, так із нею стається [2, 137].*

По-філософськи звучать навіть ті вірші поета, в яких фігурують *черви та хробаки*. В одному з них, «Гріх», автор переконує читача в тому, що гріх лише на короткий момент приносить задоволення, а далі обертається довічними муками. Задля більшої переконливості сказаного цей висновок подано в алегоричній формі:

*Смачний робак був рибі, що на вуді,
За теє рибка смажена-бо буде [2, 339].*

У вірші «До позиченого жупана» звучить думка про те, що сутність людини визначається її внутрішнім світом, а не зовнішністю чи намаганням бути подібною до когось. Тому й дивується, не розуміючи цього, людина, що одягла позичений жупан:

*Але чому я, чому, славний пане,
Черв – не людина у чужім жупані? [2, 355].*

Отже, Данило Братковський своїми бароковими епіграмами демонструє майстерне використання зооморфних образів з метою увиразнення основного ідейно-художнього спрямування збірки. Образи української фауни (свійські та дикі тварини, птахи, земноводні, риби, комахи тощо) часто набувають алегорично-символічного забарвлення і допомагають унаочнити філософські,

морально-етичні, соціально-політичні узагальнення та висновки поета. Бестіарій Братковського є показовим для всієї барокової поезії, де важливу роль відіграють підтексти, інакомовлення, алегорично-символічне потрактування дійсності.

Література

1. Андрієнко Л. Естетична сутність і цінність літератури українського бароко / Л. Андрієнко, І. Мізюк // Дивослово. – 1997.– № 2.– С. 40–42.
2. Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. [Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії]. / Братковський Д. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 464с.
3. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій / О. Сліпушко // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 124–134.
4. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звіролов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах / О. Сліпушко – К.: Дніпро, 2001. – 144 с.
5. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури / Д. Чижевський – К.: Обереги, 2003.– 576 с.